

YUNUS ƏMRƏ YARADICILIĞI VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI ARASINDA GENETİK VARİSLİK

Fəridə Hicran Vəliyeva
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Feridehicran60@mail.ru

XÜLASƏ

Hər hansı bir ədəbi abidənin şedevr, şah əsər sayılması üçün qəbul olunan kriteriyalardan biri də onun ənənələrinin sonrakı mərhələlərdə yaşaması ilə bağlıdır. Müasir dünyada öz mədəniyyətimizi tanıtmaya üçün yeni imkanların yarandığı bir vaxtda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının həmin istiqamətdə araşdırılması xüsusi elmi əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu sahədə bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar bu problem bir daha gündəmə gəlmiş, müstəqillik dövründə “Dədə Qorqud” boylarının, obrazlarının bədii yaradıcılıqda geniş əksinə güclü maraq yaranmışdır. Lakin belə bir problemə də aydınlıq gətirməyə ehtiyac var ki, Dədə Qorqud ənənəsi, onun genetik istiqamətdə davamı klassik dövrdə necə olmuşdur. Bu, ədəbiyyatşünaslığımızda Nizaminin yaradıcılığı əsasında müəyyən qədər araşdırılmışdır. Lakin türkdilli poeziya, xüsusən də xalq və divan ədəbiyyatı qovşağında meydana çıxan yaradıcılıq bu baxımdan, bircə, daha əlverişlidir. Məqalədə Yunus Əmrə poeziyası və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında genetik əlaqə iki istiqamətdə aparılır: a) dil-üslub və formullar yönündə; b) öyüd və nəsihətlər, hikmətli deyimlər istiqamətində. Bundan başqa, inanclar, Tanrı qavramı məsələsində də Yunus Əmrə və Dədə Qorqud münasibətləri arasında müəyyən yaxınlıqlar müşahidə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Yunus Əmrənin dil, üslub yaxınlığı təbiidir. Hər ikisi oğuz türklərinə aid olduqları üçün üslubları da yaxın olmalı idi. Lakin maraqlı olan Yunus poeziyasında dastanda rastlaşdığımız formullardan istifadədir. Yunus Əmrə öz hikmətli deyimlərində, xüsusən “Risələt al Nushiyyə”də rastlaşdığımız öyüdlərdə Dədə Qorquda çox yaxındır. Müqayisələrdə, Yunus

Əmrənin təsəvvüfi baxışlarda Dədə Qorquddan ayrılma da, özdə, əsasda həmin müdriklik çeşməsindən qidalanan bir sənətkar olduğu meydana çıxır. Məqalədə göstərilən tezislər həm dastandan, həm də Yunus Əmrə yaradıcılığından gətirilən nümunələrin müqayisəsi ilə əsaslandırılır.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, Yunus Əmrə, ənənə, genetika, yaddaş, varislik, poeziya, divan ədəbiyyatı

Dədə Qorqud hikməti Yunus Əmrənin bədii-fəlsəfi duyumunda

Yunus Əmrə poeziyası və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında genetik əlaqələr çox qabarıqdır. Belə ki, hər iki əsərdə hikmətli xalq deyimləri, öyüd və nəsihətlər, atalar məsəli, alqış və qarğışlar, Tanrı qavramı kimi məsələlərlə bağlı müəyyən yaxınlıqlar müşahidə olunur.

Müqayisələrdə Yunus Əmrənin təsəvvüfi baxışları Dədə Qorquddan ayrılma da, özdə, əsasda şairin həmin müdriklik çeşməsindən qidalanan bir sənətkar olduğu meydana çıxır.

Türk xalqlarının yüzilliklər sınağında formalaşmış mənəviyyatını, adət-ənənəsini, soy-kökünü, tarixini, mədəniyyətini, mənşeyini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının səsi də, dastanın əsas qəhrəmanı Oğuz tayfalarının yol göstərəni, məsləhət verəni Qorqud atanın hikmət dolu nəfəsi də Yunus Əmrə poeziyasının dərinliklərində aydın şəkildə duyulur:

Bu dünyaya gönül viren sonucu peşiman olırsar

Dünya benim didikleri hep ona düşman olırsar (Gölpınarlı: 1965, 155).

Yunusun şeirlərindəki dil-üslub özəlliyi dastana çox yaxın olmaqla yanaşı, onun fikirlərindəki tərbiyəvi məsləhətlər də dastanın ideyası ilə səsleşir. Hər bir gənc böyüyün ağıllı öyüdünü dinləməli, dünyanın nizam-intizamını qəbul etməlidir. Yunus Əmrə tədqiqatçılarından biri olan Xuraman Hümətova “Biz talibi-elmləruz...” məqaləsində göstərir ki, şairə görə elm, bilik, söz ilahi mənşəlidir, onların əsasında həm zahiri, həm də batini biliklər durur. Özünü bilmək insana özündən çıxış edərək içində olan həqiqəti görməyə kömək edir. Biliyin ilahiliyi həqiqəti dərk etməyə doğru yönəldilməlidir” (Hümətova: 2014, 470). Bu nizam haqq yolundan, tanrı dərğahından gəlir. Dünyanı beşəlli tutanları Yunus Əmrə nəfs xəstəliyinə tutulan hiyləgər adlandırır. Həmin ideyanı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dədəmizin dilindən tez-tez eşitmək

olur: dastandakı mövzular, avazlar Yunus Əmrə poeziyasında aydın şəkildə əks olunur:

Hanı dediyin bəy ərənlər?

Dünya mənimdir dəyənlər?

Əcəl aldı, yer gizlədi,

Fani dünya kimə qaldı?

Gəlimli-gedimli dünya,

Son ucu ölümlü dünya (Kitabi-Dədə Qorqud: 1999, 107).

Dədə Qorqudun da, dahi Yunus Əmrənin də fikirlərindəki əsas ideya insanın özünü tanıyıb dərk etməsi, tamahını, nəfsini boğmağı bacarmasıdır.

Şairə görə ən gerçək azadlıq nəfsin əsarətindən qurtulmaqdır. Şair tamahının əsiri olanlara ölü kimi baxır:

Tamah habsuna düşdüm çıkamazın,

Katı bərkdir, cıvarı yıkamazın (Gölpınarlı: 1965, 4).

Dideler kamusu nəfs kullarıdır

Kamusunun tama ulularudur (Gölpınarlı: 1965, 5).

Tədqiqatçı Səadət Şıxıyeva da “Yunus Əmrə və Nəsiminin irfani-poetik fikir paralelləri” məqaləsində göstərir ki, Yunusun dilində “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşməni görmək mümkündür. Yunus şeiri dil və üslub özəlliyi ilə “Dədə Qorqud”dan Füzuliyə qədərki ədəbi dili əlaqələndirən bir haldadır (Şıxıyeva: 2013, 601).

Milli-mənəvi və dini dəyərlərin təbliğində ortaq məqamlar

İstər Yunus Əmrə yaradıcılığında, istərsə də bu böyük türk abidəsində türk folkloru və mifopoetik obrazlar yetərinə şərh edilir. Hər iki abidənin islam dininə bağlılığı, müqəddəs Qurmanı-Kərimin təbliği aydın müşahidə olunmaqdadır.

Yunus Əmrə və “Dədə Qorqud” dastanındakı ortaq cəhətlərdən ən əsası müqəddəs “Qurani-Kərim”də əks olunan tərbiyəvi məsələlərin canlı xalq

danışıq dili ilə oxucuya təlqin olunmasıdır. Burada eyni tipli anlayışlar və bəzən də eyni avazlar üst-üstə düşür.

Yunus Əmrə deyir:

Sayru olmuş, inilər Kuran ününü dinlər
Kuran okuyan kendü Kuran içində (Gölpınarlı: 1965, 119).

Dədə Qorqud saylamış:

Allah-Allah diməyincə işlər önməz,
Qadir Tanrı verməyincə ər bayımaz (Kitabi-Dədə Qorqud: 1999, 30).

Hər iki misal müdrik fikirli ustad dədələrimizin, ozanlarımızın düzüb-qoşduğu bədii-idraki, elmi-tarixi oğuz ruhunu əks etdirən dəyərli incilərdir.

Yunus Əmrə bütün yaradıcılığı boyu hər kəsi təkəbbürsüz, tamahsız, həsədsiz, kinsiz, qəzəbsiz görmək istəyir. Şair kinli və paxıl adamı ağılsız adlandırır. Xəsis, mal, pul toplayanları yük daşıyan heyvan timsalında verir. Səxavətli insanı dünya yükünü çiyindən atan əsl insan kimi qiymətləndirir. Lakin Yunus Əmrə böyüklüyü ondadır ki, o hər bir hərəkətin ölçüsündə, həddi aşmamaq, nizamdan çıxılmamaq şərtini qəbul edir. Həddini aşıb, səxavət göstərüb, bütün olanını paylayanı da qiymətləndirmir, israfçı adlandırır.

Bütün bu məziyyətləri Dədəmiz Qorqud da təbliğ edir. O da hər kəlməsinin başında bir nizam axtarır və hər iki ulularımızın əsas müştərəkliyi onların fikirlərində el məsəllərinə, xalq hikmətlərinə söykənmələridir. Təbii ki, Yunus Əmrə yaradıcılığında Dədə Qorqud nəfəsinin duyulması da xalqdan gələn hikmətlərin bağlantısıdır:

Əsgü pambuq bez olmaz
Qarı düşman dost olmaz.
Qara eşək başına üyən ursan qatır olmaz.
Qaravaşa don geydirsən, xatun olmaz (Kitabi-Dədə Qorqud: 1999, 31).

Bütün bu misralar əski vaxtlardan xalq arasında dolayan atalar misalı

kimi qətiləşmiş, hikmət dolu fikirlərdir ki, Dədəmiz Qorqudun diliylə ifadə olunur. Yunus Əmrə bu fikirləri yaradıcılığında daha qabarıq və poetik şəkildə dilə gətirib, hansısa bir ideyanı açıqlayarkən tarixdə yaşanmış gözəl insan örnəklərini nümunə gətirir, insana və insanlığa yaramayan xüsusiyyətlərə isə ikrah doğuran hekayətləri ilə şərh edir:

Ey yaranlar, siz bu sözü dinlən könül qulağıla (Gölpınarlı: 1965, 135)

Dün gider, gündüz gelir, gör necəsi üz gelir.
Padişah hikmetu ilə aləmə düm-duz gelur (Gölpınarlı: 1965, 9).

Ey yarenler, ey kardaşlar, korkaram ben
ölem deyu
Öldüğüme kayırmazam ettiğümü
bulam dey (Gölpınarlı: 1965, 267).

Ey yarenler eydün bana ben nicesi dolanayım,
Ne türlü tedbir edeyim nice sağinc sanayım.
(Gölpınarlı: 1965, 285).

Bu cür müraciət forması ilə, bu çağırışla “Dədə Qorqud” dastanının bir çox boylarında da üzləşirik. Əslində, bu çağırışın özündə bir birlik, həmrəylik anlamı var. Eyni zamanda, bu, müsbət insani hissələrin oyanışının çağırışıdır, qəflət yuxusundan, bəsirət bağlantısından ayılmağı eşitdirən bir vasitədir.

Düşüncə, fikir yaxınlığının dil-üslub təzahürləri

“Ərən”, – deyə müraciətin də Yunus Əmrə irsində tez-tez işlənməsi onun yaradıcılığının Dədə Qorqud dili ilə səsleşən məqamlarındandır:

Ərənlər gəlip keçdilər dünyayu
qoyup köçdülər
Havaya uğup ucdular bular huma
dur, qaz degül (Gölpınarlı: 1965, 132).

İstər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, istərsə də Yunus Əmrə yaradıcılığında bu ifadə müsbət keyfiyyətləri ilə fərqlənənlərə şamil edilir. İradəli qəhrəmanları, haqq carçıları nəzərə gətirir.

Yunus Əmrə poeziyasında rast gəldiyimiz “hey” xitabı ilə başlanan müraciət forması da var ki, bu da eynilə “Dədə Qorqud” dastanında işlənir:

Sən bura qəribmi gəldin?
Neçin ağlarsan bül-bül hey?
Yarımdan ayrımı düşdün
Neçin ağlasan bülbül hey?
(İmrə: 1982, 62).

Və ya:

Hey qırq eşim, qırq yoldaşım!
Yügrək olsa, yarıssam.
Güclü olsa, kürəssəm.
Həq təala inayət eyləsə,
Üç canvəri öldürsəm
(Kitabi-Dədə Qorqud: 1999,120).

Dirsə xanın xatını soylamış görəlim nə soylamış və aydır:

Hey Dirsə xan, mənə qəzəb etmə!
İncini acı sözlər söyləmə!
Yerindən uru tırgil!
Ala çadırın yer üzünə dıkdıril!
Atdan-ayğırdan, dəvədən, buğra,
Qoyundan qoç oldirgil
(Kitabi-Dədə Qorqud: 1999, 37).

Alqış, qarğış, el məsəli, təbii ki, xalq dastanı olan “Dədə Qorqud”da xüsusi yer tutur. Ancaq bütün bu motivlərin Yunus Əmrə yaradıcılığında da əks olunması bir daha təsdiqləyir ki, Yunus Əmrə xalqa sığınmaqla yanaşı, bir çox xalq dastanlarından da bəhrələnmişdir:

“Ağ alınımızı yerə qoyub,
Beş kəlmə dua qıldığ qəbul olunsun!

Allah verən ümidin üzülməsin!
Yığışdırsın saxlasın günahlarını
Adı gözəl, Məhəmməd Mustafanın
Üzü suyuna bağışlasın xanım hey
(Kitabi-Dədə Qorqud: 1999, 63).

Gətirilən misralarda çox incə fikirlər, nüanslar vurğulanır. Dastanın bir çox böylərində bu cür fikirlərlə qarşılaşırıq.

“Üzün suyu” ifadəsi bugünkü günümüzdə qədər xalq arasında söylənən bir ifadədir. “Filankəs abırlı insandır”, “üzü suludur”, “hələ üzünün suyu tökülməyib”, daha çox qarğışlarda işlənən “üzünün suyu tökülsün, niyə üzünə dirənmisən?” və ya “hər kəsin üzündə üç damla su olur” və s. kimi ifadələrə Yunus Əmrə yaradıcılığında da təsadüf olunur.

Əvvəlcə, həmin səsləşmənin birbaşa Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı tərəflərinə diqqət edək:

Canım kurban olsun sənin yoluna
Adı güzel, kəndi güzel Muhammed
Şəfaat eyle bu kemter kuluna
Adı güzel, kendi güzel Muhammed
(İmrə: 1992, 42)

Burada həm Yunus Əmrə sözünün qayəsində, peyğəmbəri hər an anmasında, həm də şeirin avazında bir Dədə Qorqud nəfəsi duyulur.

Nəticə

Xalq rəvayətlərində formalaşan bir çox obrazların Yunus Əmrə yaradıcılığında əks olunması və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında verilən həmin obrazlarla bağlı rəvayətlərin şərhini bu iki türk abidəsi arasında genetik əlaqənin bariz nümunəsidir. “Dədə Qorqud” dastanında Dəli Domrulla Əzrayilin dialoquna diqqət edək:

Mərə Əzrayil, aman!
Tənrinin birliginə yoqdur güman!
Mən səni böylə bilməz idim.
Oğurlayın can aldığım tuymaz idim.
Dökməsi böyük bizim *tağlarımız* olur,

Ol tağlarumxzda bağlarımız olur,
 Ol bağların qara salxımları, üzümü olur.
 Ol üzümü sıqırlar, al şərabı olur.
 Ol şərabdan içən əsrük olur.
 Şərablıydım, tuymadım, nə söylədim, bilmədim.
 Bəyligə usanmadım, yigitligə toymadım.
 Canım alma, Əzrayil, mədəd! – dedi
 (Gölpınarlı: 1965, 110).

Yunus Əmrə isə yaradıcılığında Əzrayil obrazına bu cür yanaşır:

Nice ki, ben seni seven ecel eli irmeyeser
 Kacan sunar Azrail el ben seni canlanursan
 (Gölpınarlı: 1965, 95).

Gün Azrail ine tuta assi kılmaz ana ata
 Kimse doymaz o heybete halkdan meded irmez ola
 (Gölpınarlı: 1965, 126).

Azrail yere ındı bir ovuc toprak aldı
 Bir fereştəh yogurdu bir peyğəmbər eyledi
 (Gölpınarlı: 1965, 133).

ƏDƏBİYYAT

1. Gölpınarlı A. (1965). Yunus Emrə. Risalat al-Nushıyya ve Divan. İstanbul:
2. Hümətova X. (2014). Yunus Əmrə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm və təhsil.
3. İmrə Y., Aşıq Veysəl (1982). İki Zirvə (şeyrlər). Bakı: Yazıçı
4. İmrə Y. (1992). Güldəstə (şeyrlər). Bakı: Yazıçı.
5. “Kitabi-Dədə-Qorqud” (1999). Bakı: Bakı Nəşrlər Evi.
6. Şıxıyeva S. (2013). “Yaşayan Yunus Əmrə” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı:

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ТВОРЧЕСТВОМ ЮНУСА ЭМРЕ И ЭПОСОМ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Велиева Фарида Хиджран
 Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА
 доктор философии по филологии, доцент

РЕЗЮМЕ

Одним из критериев признания любого литературного памятника шедевром является то, что его традиции продолжают жить на более поздних стадиях. В период, когда появляются новые возможности для продвижения нашей культуры в современном мире, изучение эпоса «Китаби-Деде Горгуд» в этом направлении приобретает особую научную значимость и актуальность. В этом направлении в азербайджанском литературоведении был проведен ряд исследований. Эта проблема вновь возникла в связи с 1300-летним юбилеем эпоса «Китаби-Деде Горгуд». Вместе с тем возникает необходимость прояснить вопрос о том, как жила в классический период традиция изучения эпоса, как шло ее генетическое продолжение. В нашем литературоведении это в некоторой степени изучено на основе творчества Низами. Однако, на наш взгляд, более благоприятно творчество, возникающее на стыке тюркоязычной поэзии, особенно народной и диванной литературы. В статье рассмотрено генетической связи поэзии Юнуса Эмре с эпосом «Китаби-Деде Горгуд» осуществляется в двух направлениях: а) в направлении языкового стиля и формул; б) в направлении наставлений и советов, мудрых изречений. Выявлено определенное сходство между идеями Юнуса Эмре и Деде Горгуда в плане верований и представлений о Боге. Близость языка и стиля «Китаби-Деде Горгуд» и произведений Юнуса Эмре закономерна, ведь оба они принадлежат к тюркам-огузам, их стили могут быть похожи. Однако интересно использование формул, встречающихся в поэзии Юнуса. Юнус Эмре близок к Деде Горгуду в своих мудрых высказываниях, особенно в наставлениях, которые мы находим в «Рисалат ан-Нушийя». Хотя Юнус Эмре в суфийских взглядах

и далек от Деде Горгуда, он был художником, который обращался к этому источнику мудрости. Представленные в статье тезисы основаны на сравнении образцов как из эпоса, так и из творчества Юнуса Эмре.

Ключевые слова: Деде Горгуд, Юнус Эмре, традиция, генетическая память, наследственность, поэзия, диванная литература.

Genetic Inheritance Between The Works Of Yunus Emre And The Stories Of “Book Of Dada Gorgud”

Veliyeva Farida Hijran

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

PhD in Philology, Associate Professor

Feridehcran60@mail.ru

SUMMARY

One of the criteria for recognizing any literary monument as a masterpiece is that its traditions continue to live on in later stages. At a time when there are new opportunities for the promotion of our culture in the modern world, the study of the epos “Kitabi-Dada Gorgud” in this direction acquires special scientific significance and relevance. A number of studies have been carried out in this direction in Azerbaijani literary criticism. This problem arose again in connection with the 1300th anniversary of the “Kitabi-Dada Gorgud” epic. At the same time, it becomes necessary to clarify the question of how the tradition of studying the epic lived in the classical period, how its genetic continuation proceeded. In our literary criticism, this has been studied to some extent on the basis of Nizami’s work. However, in our opinion, creativity that arises at the junction of Turkic-language poetry, especially folk and sofa literature, is more favorable. In the article, consideration of the genetic connection between the poetry of Yunus Emre and the epos “Kitabi-Dada Gorgud” is carried out in two directions: a) in the direction of the language style and formulas; b) in the direction of instructions and advice, wise sayings. A certain similarity between the ideas of Yunus Emre and Dada Gorgud in terms of beliefs and ideas about God has been revealed. The proximity of the

language and style of “Kitabi-Dada Gorgud” and the works of Yunus Emre is natural, because both of them belong to the Oghuz Turks, their styles may be similar. However, the use of formulas found in Yunus’ poetry is interesting. Yunus Emre is close to Dada Gorgud in his wise sayings, especially in the instructions that we find in Risalat al-Nushiya. Although Yunus Emre is far from Dada Gorgud in Sufi views, he was an artist who turned to this source of wisdom. The theses presented in the article are based on a comparison of samples from both the epic and the works of Yunus Emre.

Key words: Dada Gorgud, Yunus Emre, tradition, genetics, memory, inheritance, poetry, divan literature